

Od państwowego monopolu do gospodarki zróżnicowanej

Rozdział 16

Zmiany w strukturze klasowej*

Kazimierz M. Słomczyński
Krystyna Janicka
Irina Tomescu-Dubrow

Wprowadzenie

W tym rozdziale przedstawiamy empiryczne rezultaty wzmocniające tezę o *ważności klas społecznych*. Teza ta pozostaje w sprzeczności z modnym w swoim czasie poglądem o „zamieraniu klas społecznych”, wyrażonym po raz pierwszy przez Roberta Nisbeta w końcu lat 50. zeszłego wieku, a prawie 40 lat później lansowanym przez Jana Pakulskiego i Malcolma Watersa w postaci tezy o „śmierci klas społecznych” w książce *Death of Class*¹. Podobne antyklasowe stanowisko jest wyrażane – między innymi – w stwierdzeniach, iż nastąpiło „oswobodzenie jednostki z uwarunkowań klasowych”, co można znaleźć choćby w pracy Ulricha Becka *Spółczeństwo ryzyka*². Na początku tego wieku ukazała się też książka zwiastująca kapitalistyczne „społczeństwo bezklasowe”³. Došlo do tego, że w odniesieniu do naszego społeczeństwa stawia się pytanie *Czy w Polsce są klasy społeczne?*, teoretycznie przyjmując *możliwość*, iż ich nie ma.

W skrajnej postaci pytanie o istnienie klas społecznych przybiera szczególną formę: twierdzi się mianowicie, że klasy społeczne – tak, jak były konkretyzowane i operacjonalizowane w badaniach początków kapitalizmu – zanikają, nie pasują do nowej rzeczywistości. Argument, który się wysuwa, dotyczy faktu, iż podział populacji według własności środków produkcji – a więc na tych, którzy są „kapitalistami” i tych, co u nich pracują – przestaje mieć znaczenie dla relacji społecznych objawiających się w zachowaniach i postawach ludzi. Wy-

* Na podstawie raportu badawczego: K. M. Słomczyński, K. Janicka, I. Tomescu-Dubrow, *O zwiqzkach struktury klasowej ze stratyfikacją społeczną*, Warszawa 2014.

¹ R. Nisbet, *The Decline and Fall of Social Class*, „Pacific Sociological Review” 1959, 2(1), s. 11–28; J. Pakulski i M. Waters, *Death of Class*, London 1996.

² U. Beck, *Spółczeństwo ryzyka*, Warszawa 2004; patrz też U. Beck, *Beyond class and nation: Reframing social inequalities in a globalizing world*, „The British Journal of Sociology” 2007, 58(4), s. 679–705; R. Becker, A. Hadjar, „Individualisation” and class structure: how individual lives are still affected by social inequalities, „International Social Science Journal” 2013, 64, s. 211–223.

³ P. W. Kingstone, *The Classless Society*, Stanford, CA, 2000.

ciąganie z tego wniosku, iż klasy społeczne w swej ogólności zanikają, wynika w dużej mierze z faktu, iż definicje pojęcia klasy społecznej miesza się z jego uszczegółowieniem i operacjonalizacją. Ogólna definicja pojęcia klasy społecznej – rozumianej zgodnie z tradycją nie tylko Marksowską – dotyczy bowiem kontroli nad zasobami, przy czym formy kontroli i rodzaje zasobów zmieniają się historycznie. Własność środków produkcji i wynikająca stąd kontrola nad pracą jest uszczegółowieniem i operacjonalizacją pasującą dobrze do kapitalizmu dziewiętnastowiecznego. W toku rozwoju nastąpiły znaczne komplikacje dotyczące źródeł kontroli i rodzajów zasobów podlegających owej kontroli. Tak, jak podział na panów feudalnych i chłopów pańszczyźnianych „obumierał” wraz z rozwojem feudalizmu, tak i podział na kapitalistów i robotników „obumiera” wraz z rozwojem kapitalizmu. Rzecz w tym, iż w obu typach gospodarki w ramach jej rozwoju rodzą się nowe podziały klasowe w związku z różnicującymi się formami zatrudnienia.

Dyskusja o zaniku klas społecznych we współczesnych społeczeństwach na podstawie podziałów, które były istotne w dalekiej przeszłości, jest – naszym zdaniem – jałowa i oparta na poważnych błędach metodologicznych⁴. Prezentujemy tu pogląd, że pojęcie klasy społecznej trzeba uszczegółowić i operacjonalizować tak, aby odpowiadało to historycznym warunkom danego typu gospodarki. *Przez klasy społeczne rozumiemy tutaj grupy, które w różnym stopniu kontrolują społeczne zasoby istotne w funkcjonowaniu rynku kapitału, rynku pracy i rynku konsumpcji.* Własnościowa kontrola środków produkcji i usług, nadzór nad procesem pracy poprzez struktury organizacyjne, posiadanie szczególnych kwalifikacji zawodowych potrzebnych na rynku pracy, a także dysponowanie środkami finansowymi, które mogą być przeznaczone na nabycie pożądaných dóbr, są istotnymi kryteriami podziałów klasowych. Jeśli dane formy rynków są słabo rozwinięte w sensie dostępności dla obywateli – na przykład rynek kapitału w socjalizmie – to inne instytucje, w tym polityczne, pełnią funkcje zastępcze, umożliwiające kontrolę środków produkcji i usług bez własności. W każdym razie we wszystkich współczesnych społeczeństwach stosunki kontroli kapitału i pracy oraz rynku konsumpcji są podstawą formowania się klas społecznych.

Przyjmując właśnie, że formy kontroli i zasoby na rynkach kapitału, pracy i konsumpcji są historycznie zmienne, w rozdziale tym prezentujemy *różne schematy klasowe*, które naszym zdaniem ujmują istotę podziałów typu klaso-

⁴ Ze statystycznego punktu widzenia tego rodzaju hipotezy o zaniku klas społecznych są hipotezami zerowymi, mówią bowiem o braku wpływu klasy społecznej na różne zjawiska. Zwolennicy tych hipotez potwierdzają je tylko wtedy, gdy klasy społeczne operacjonalizują w sposób uproszczony lub mało adekwatny do analizowanych przez nich warunków społecznych. Na ogół we wnioskowaniu popełniają oni tak zwany *błąd drugiego rodzaju* – to jest przyjęcia hipotezy zerowej, kiedy jest ona fałszywa.

wego w odróżnialnych okresach historycznych. Bierzymy pod uwagę końcową fazę „realnego socjalizmu” (1988), a następnie postkomunistyczną transformację, zarówno w jej fazie początkowej (1989–1993), jak i zaawansowanej (1994–1998). Uwzględniamy również okres, który nazywamy „preintegracyjnym”, gdyż był on zorientowany na dostosowanie różnych warunków w kraju do wymagań Unii Europejskiej (1999–2003). Wyróżniamy ponadto okres integracji z Unią Europejską (2004–2008) i okres „globalizacji” (2009–2013).

Używając danych badania POLPAN 1988–2013, niektóre analizy zostały wykonane na próbie panelowej uwzględniającej dodatkowo podpróby osób młodszych, w wieku od 21 do 30 lat w 1998 roku i od 21 do 25 lat we wszystkich następnych rundach badania. Ważone próby są reprezentatywne dla dorosłej ludności Polski.

Ewolucyjne spojrzenie na strukturę klasową

W badaniu POLPAN wychodzimy z założenia, że struktura klasowa w okresie „realnego socjalizmu” istotnie różniła się od struktury klasowej rodzącego się kapitalizmu. Konceptualizacja struktury klasowej społeczeństwa socjalistycznego opiera się na założeniu, że kontrola życia ekonomicznego przez aparat partyjny i państwowy zmniejszyła wagę tradycyjnie stosowanego kryterium wyodrębniania klas społecznych – własności środków produkcji. Społeczeństwa realnego socjalizmu miały jednak dobrze zdefiniowane charakterystyki strukturalne, na przykład system nomenklatury, który pozwalał na nakazowo-rozdzielczą kontrolę zasobów ekonomicznych, czy wielkoprzemysłową klasę robotniczą, początkowo występującą jedynie jako symbol industrializacji, ale później jako realna siła polityczna.

Począwszy od 1989 roku, zmiany w strukturze klasowej wyrażały się nie tylko w przekształceniach dawnych jej elementów, ale także w powstaniu nowych, głównie jako wynik procesów demokratyzacji i wprowadzenia zasad rynkowych. Kiedy rozpatrujemy dawne elementy struktury klasowej, powinniśmy uzmysłowić sobie ogrom zmian, jakie zaszły po upadku realnego socjalizmu. Na przykład klasa chłopska – ze względu na kryterium własności ziemi – nadal pozostaje tą samą klasą, powiązanie z wolnym rynkiem produktów rolnych sprawia jednak, że jest już klasą inną: klasą rolników operujących na wolnym rynku. Nowe klasy obejmują przedsiębiorców (właścicieli firm zatrudniających siłę roboczą) czy „kapitanów kapitalizmu” (menedżerów na wolnym rynku). Są to przykłady przekształcenia układu klas socjalistycznych w układ klas kapitalistycznych.

Narastająca różnica między zwycięzcami transformacji – do których należy przede wszystkim zaliczyć przedsiębiorców, menedżerów i ekspertów

– a tymi, którzy relatywnie przegrali, stanowi podstawowe pęknięcie w strukturze społecznej nie tylko przez swoją bezwzględną i względną wielkość, ale także przez swoją dysfunkcjonalność. Objawia się ona „wycofaniem społecznym” znacznych segmentów struktury społecznej, w konsekwencji zaś niedostateczną adaptacją do zmieniających się warunków – rozwoju gospodarki kapitalistycznej i demokratyzacji systemu politycznego. W końcowej części tego rozdziału znajduje się dokumentacja przemawiająca na rzecz tej tezy.

Schyłek socjalizmu i początki transformacji

Opracowując schemat klasowy dla schyłku socjalizmu, kierowaliśmy się przesłankami teoretycznymi, które były i są obecne w dyskusji socjologów nad strukturą społeczeństwa polskiego przed 1989 rokiem. W szczególności przyjmowaliśmy, że strukturę klasową centralnie zarządzanego społeczeństwa socjalizmu państwowego trafnie charakteryzowały następujące kategorie: dysponenci uspołecznionych środków produkcji, bezpośredni kontrolerzy pracy, wykonawczy pracownicy umysłowi, produkcyjni robotnicy w zakładach przemysłowych, pracownicy fizyczni poza produkcją, prywatna inicjatywa (por. tabela 16.1)⁵.

Tabela 16.1. Schemat klasowy dla schyłku socjalizmu w Polsce i dane badania POLPAN

Kryterium podstawowe – nacjonalizacja	Podziały tradycyjne	Proponowany schemat klasowy ^a	Komentarz
Socjalistyczna (upaństwowiona) gospodarka	Inteligencja (<i>sensu largo</i>)	Nomenklatura, <i>N</i> = 38 Pracownicy umysłowi, <i>N</i> = 399	Kryterium polityczne Zawiera redundantne pozycje biurokratyczne
	Klasa robotnicza	Wielkoprzemysłowa klasa robotnicza ^b , <i>N</i> = 290 Peryferyjna klasa robotnicza, <i>N</i> = 93	Przed wszystkim przemysł ciężki Zawiera niskokwalifikowane pozycje w usługach
	Sektor prywatny	Chłopstwo, <i>N</i> = 194 Inni, Prywatna inicjatywa, <i>N</i> = 47	Znaczna część w drugiej ekonomii

^a Liczby dotyczą osób badanych w 1988 roku, pozostających w panelu i pracujących w latach 1993, 1998 i 2003 (w wieku 36–65 lat w 2003 roku). Zaliczenia do klas społecznych dokonano na podstawie danych z 1988 roku.

^b Zwana także „trzonem klasy robotniczej”.

⁵ Ujęcie klas społecznych przedstawione w tabeli 16.1 jest w dużym zakresie powtórzeniem ujęcia zaprezentowanego w innej pracy (por. K. M. Słomczyński, M. L. Kohn, K. Janicka, J. Koralewicz, J. Miller, C. Schoenbach, R. Schoenberg, A. Zawadzka, *Sytuacja pracy i jej psychologiczne konsekwencje: polsko-amerykańskie analizy porównawcze*, Wrocław 1988, w której jest mowa o „dysponentach mienia społecznego” zamiast o „nomenklaturze”.

W nowych warunkach ustrojowych, po 1989 roku, konstytutywnym kryterium klasowości stała się własność środków produkcji, ale wzrosło znaczenie kontroli organizacyjnej nad pracą innych oraz zasobów i kompetencji w zakresie wiedzy teoretycznej i praktycznej. Biorąc pod uwagę wielkość kapitału, zatrudnienie pracowników i poziom zarządzania, a także poziom kwalifikacji i umysłowy lub fizyczny charakter pracy, w strukturze klasowej społeczeństwa postkomunistycznego wyodrębniono następujące kategorie: przedsiębiorców (oddzielając ich od pracujących na własny rachunek), menedżerów (jako zarządców firm z dużą autonomią) i ekspertów (specjalistów, którzy w nowym systemie pełnią inne funkcje niż w systemie komunistycznym). Wyodrębniono również techników i pracowników biurowych jako odpowiednik kategorii, która pasuje do gospodarki kapitalistycznej i jest określana mianem *semi-professionals*. Robotnicy (bez względu na dział zatrudnienia) zostali potraktowani łącznie, ponieważ – w wyniku odejścia od centralnego planowania – osłabieniu uległ podział na pracowników produkcyjnych i nieprodukcyjnych. Wzrosła jednak rola kwalifikacji, dlatego uwzględniamy podział na robotników wykwalifikowanych i niewykwalifikowanych.

Z teoretycznego punktu widzenia warto jest przyjąć założenie, że rola tych samych kategorii klasowych zmienia się w czasie. Mając te zmiany na myśli, dla okresu transformacji postkomunistycznej i początków kapitalizmu wykorzystujemy następujący schemat kategorii klasowych:

1. *Przedsiębiorcy*, do których zaliczamy tylko osoby mające własną firmę i zatrudniające siłę roboczą poza własną rodziną. Jest to kategoria, która rzeczywiście powstała w procesie transformacji postkomunistycznej. W epoce socjalizmu stosunkowo nieliczni przedsiębiorcy zatrudniający siłę roboczą zwykle byli zaliczani – razem z samodzielnymi pracownikami – do inicjatywy prywatnej.

2. *Menedżerowie*, którzy odpowiadają tutaj wyższym kadrom kierowniczym w zakładach produkcyjnych i usługowych, a także wyższym kadrom administracyjnym. W socjalizmie – a więc do 1989 roku – kategoria ta odpowiada klasie dysponentów mienia publicznego. W okresie transformacji postkomunistycznej jest to elita zarządzająca instytucjami państwowymi i prywatnymi.

3. *Eksperci* są kategorią skupiającą tych wszystkich, którzy pracują w zawodach wymagających przygotowania na poziomie wykształcenia wyższego. Tradycyjnie są to górne warstwy inteligencji. Choć rola tej klasy uległa zmianie w czasie aksamitnej rewolucji w 1989 roku oraz w procesie ewolucji systemu ekonomicznego i politycznego, jej cechą wyróżniającą są kwalifikacje.

4. *Kierownicy*, czyli bezpośredni kontrolerzy procesu pracy. Są to kierownicy najmniejszych zespołów roboczych, którzy zwykle nadzorują pracę od dwóch do dwudziestu pięciu osób. To, co ich odróżnia od menedżerów, to ograniczenie ich władzy do jednej sfery: procesu pracy.

5. *Samodzielni* – pracujący na własny rachunek. Są to właściciele warsztatów pracy, którzy nie zatrudniają – poza rodziną – siły roboczej. W socjalizmie stanowili oni trzon prywatnej inicjatywy i byli względnie homogeniczną grupą rzemieślników, a także drobnych producentów i kupców. W wyniku transformacji postkomunistycznej grupa ta stała się wewnętrźnie zróżnicowana, z niej również wyodrębniła się klasa przedsiębiorców.

6. *Wykonawczy pracownicy umysłowi*. Konieczność znacznego wysiłku mentalnego w procesie pracy jest kryterium umożliwiającym odróżnienie wykonawczych pracowników umysłowych od pracowników fizycznych. Wykonawczy pracownicy umysłowi – rozumiani w ten sposób – nie obejmują jednak ekspertów, którzy stanowią odrębną kategorię klasową.

7. *Wykwalifikowani pracownicy fizyczni*. Są to przede wszystkim robotnicy fabryczni. W czasach socjalizmu byli oni nazywani awangardą klasy robotniczej, ale ich rola w procesie postkomunistycznej transformacji uległa istotnej zmianie, szczególnie w przemyśle ciężkim.

8. *Niewykwalifikowani pracownicy fizyczni* są pracownikami, których w zasadzie można przyuczyć do wykonywania czynności roboczych w stosunkowo krótkim czasie, na ogół nie dłuższym niż pół roku. Znaczna część tych pracowników pracuje w usługach, przy prostych pracach.

9. *Rolnicy*. Jest to kategoria bardzo zróżnicowana pod względem kwalifikacji i zamożności, ale tym, co łączy należące do niej jednostki, jest posiadanie i uprawianie ziemi. W okresie socjalizmu rolnicy byli w dużym stopniu zależni od państwa pod względem zakupu sprzętu i innych środków produkcji oraz kontraktów na produkcję rolniczą. W okresie transformacji postkomunistycznej konkurencja rolnych produktów zachodnich stała się istotnym problemem dla polskich rolników.

Powyższa konceptualizacja klas społecznych jest, naszym zdaniem, optymalna dla analizy społeczeństwa polskiego od 1993 do 2008 roku. Później w strukturze następują istotne zmiany wśród szeroko rozumianej kategorii pracowników umysłowych. Przede wszystkim należy wyodrębnić kategorię wyspecjalizowanych pracowników finansów i obrotu finansowo-bankowego, organizacji pozarządowych, nowych technologii informatycznych i różnego rodzaju usług sfery publicznej. Jest to kategoria specjalistów. O ile wymagania kwalifikacyjne w kategorii ekspertów są na poziomie co najmniej studiów magisterskich, o tyle w kategorii specjalistów minimalnym progiem wykształcenia są studia licencjackie.

Inna wyodrębniona tutaj kategoria to pracownicy usług, którzy czasami są nazywani pracownikami fizyczno-umysłowymi. Kategorię tę wyodrębniamy nie tylko ze względu na wzrost liczby sprzedawców w hipermarketach i domach towarowych, osób pracujących w salonach fryzjerskich i kosmetycznych czy

w branży gastronomicznej, ale także dlatego, że w tym dziale gospodarki niestabilne zatrudnienie jest szczególnie częste.

W ostatnich latach pogłębiły się ponadto różnice wewnątrz kategorii robotników: podział na robotników wysokokwalifikowanych i resztę stał się bardziej ostry. Bierzemy to pod uwagę, wyróżniając robotników wysoko wykwalifikowanych i robotników do prac prostych – niezależnie od tego, jakie ci robotnicy mają tytuły zawodowe. We wprowadzonym podziale najbardziej liczą się obecne wymagania kwalifikacyjne. Jeśli dana praca wymaga nie więcej niż kilkutygodniowego przeszkolenia, to osoba wykonująca tę pracę zostaje zaklasyfikowana do kategorii robotników do prac prostych, mimo że może mieć dyplom poświadczający kwalifikacje na poziomie robotnika wykwalifikowanego.

Hierarchizacja klas społecznych

Biorąc pod uwagę wielowymiarowość interesów i ich jakościowe zróżnicowanie, należy przyjąć, że klasy społeczne są bytami (obiektami) najwyżej częściowo uporządkowanymi. Na przykład w wymiarze władzy kierownicy plasują się oczywiście znacznie wyżej niż pracownicy biurowi i technicy, ale trudno jest orzec, jaka jest ich pozycja w stosunku do przedsiębiorców lub osób prowadzących działalność gospodarczą na własny rachunek. Analogiczne trudności z hierarchizacją klas pojawiają się przy innych kryteriach definicyjnych – na przykład kwalifikacji i ich rodzajów. Bezpieczniej jest zatem traktować klasy społeczne jako zmienną nominalną niż zmienną porządkową.

Ustalenia hierarchizacji klas społecznych – od umieszczonych na górze do znajdujących się na dole drabiny społecznej – wymaga odwołania się do *kryteriów zewnętrznych*: cech położenia społecznego. Chodzi tutaj przede wszystkim o *dostęp do oświaty* (w formie zdobywanego wykształcenia), *rodzaj pracy* (szczególnie jej złożoność) i *położenie materialne* (na przykład dochód gospodarstwa domowego).

Formalne wykształcenie, status zawodowy i rzeczywisty dochód są trzema wskaźnikami położenia jednostek w strukturze społecznej. W sensie statystycznym przynależność jednostek do klas społecznych (wyrażonych jako zmienna nominalna) i pozycja stratyfikacyjna (wyrażona jako zmienna interwałowa) są ze sobą związane. Siła tego związku zależy jednak od miejsca i czasu, podlegając długoterminowym tendencjom i chwilowym wahaniom. Pytanie, *w jakim stopniu klasy społeczne różnią się między sobą pod względem zmiennych stratyfikacyjnych* w różnych fazach przekształceń społecznych, jest pytaniem ważnym teoretycznie i praktycznie.

Klasy społeczne a podstawowe wymiary stratyfikacyjne

W badaniu POLPAN stosujemy standardową metodę wyrażania pozycji stratyfikacyjnej jako liniowej kombinacji formalnego wykształcenia, pozycji zawodowej i zarobków. Wykształcenie jest mierzone przybliżoną liczbą lat szkolnych, przy założeniu, że niepełnemu wykształceniu podstawowemu przyporządkowuje się 5 lat, podstawowemu pełnemu – 8 lat, zasadniczemu zawodowemu lub niepełnemu średniemu – 10 lat, średniemu ogólnemu lub zawodowemu – 12 lat, niepełnemu wyższemu – 14 lat, wyższemu pełnemu – 17 lat.

Pozycja zawodowa jest mierzona na Skali Społeczno-Ekonomicznej, która każdej z podstawowych jednostek zawodowych Społecznej Klasyfikacji Zawodów przyporządkowuje specyficzne wartości⁶.

Zarobki dotyczą całkowitego dochodu respondenta (lub – dla niektórych edycji – dochodów gospodarstwa domowego) w stałych złotych, przeliczonych według indeksu średnich rzeczywistych dochodów i wynagrodzeń miesięcznych brutto.

W modelach pomiarowych, które opracowaliśmy dla okresu 1988–2013, pozycja w hierarchii stratyfikacji społecznej jest rozumiana jako struktura złożona, w której formalne wykształcenie, pozycja zawodowa i dochody są **wskaźnikami** podstawowymi. W procedurze pomiarowej warto zawsze ocenić stopień zgodności i niezgodności między składnikami ogólnej pozycji stratyfikacyjnej.

Związek między składnikami wyrażający **zgodność** odpowiada pierwszemu wymiarowi analizy czynnikowej formalnego wykształcenia, pozycji zawodowej i zarobków. Ponieważ korelacje między tymi zmiennymi są dodatnie, wagi czynnikowe również muszą być dodatnie. W konsekwencji związek między wskaźnikami i wyodrębnionym czynnikiem jest interpretowalny jednoznacznie: im wyższe formalne wykształcenie, pozycja zawodowa i dochody danej jednostki, tym wyższa jej ogólna pozycja stratyfikacyjna. Zależność ta odpowiada pojęciu „wymiaru wertykalnego” stratyfikacji społecznej.

Dane empiryczne wskazują, że w schyłkowym okresie Polski Ludowej, w 1988 roku, związek między formalnym wykształceniem a pozycją zawodową nie był wcale słaby. Alokacja jednostek na pozycje zawodowe imitowała wówczas mechanizmy rynkowe dzięki stosowaniu odgórnych dyrektyw, gdzie kto powinien pracować. Centralne planowanie – przynajmniej w zamierzeniu – miało optyimizować zgodność wykształcenia jednostek z wymaganiami kwalifikacyj-

⁶ Społeczną Klasyfikację Zawodów i dostosowane do niej skale zawodów omówiono w innej pracy (por. H. Domański, Z. Sawiński i K. M. Słomczyński, *Nowa klasyfikacja i skale zawodów*, Warszawa 2007).

nymi odpowiadającymi poszczególnym rolom zawodowym, dlatego korelacja między wykształceniem a statusem zawodowym ($r = 0,754$) nie odbiegała od tej, jaką notowano w krajach Europy Zachodniej. W 1988 roku korelacja między wykształceniem a zarobkami była jednak niska ($r = 0,209$), podobnie zresztą jak korelacja między statusem zawodowym a zarobkami ($r = 0,210$). W konsekwencji, formalne wykształcenie i pozycja zawodowa wyjaśniały w sensie statystycznym tylko około 5% zróżnicowania zarobków.

W okresie przejściowym, w latach 1993–1998, zauważa się niewielką fluktuację wszystkich korelacji między zmiennymi określającymi pozycję stratyfikacji społecznej. Korelacje między wykształceniem a zarobkami i między pozycją zawodową a zarobkami były w tym czasie stosunkowo słabe ($0,211 < r < 0,297$). Korelacja między liczbą lat szkolnych a zarobkami miesięcznymi wzrosła w 1993 roku, ale w 5 lat później znów zmalała. W wypadku korelacji między wskaźnikami pozycji zawodowej a zarobkami w latach 1988–1998 ze statystycznego punktu widzenia nie są istotne. Wyniki te wskazują na nikłe przesunięcie polskiego rynku pracy w kierunku merytokracji w tamtym okresie. Sytuacja uległa jednak zmianie w okresie „preintegracyjnym”, a więc w latach 1998–2003. Wtedy korelacja między wykształceniem a zarobkami istotnie wzrosła (do $r = 0,365$), z kolei korelacja między pozycją zawodową a zarobkami właściwie się nie zmieniła ($r = 0,220$). Podobnie tendencje promerytokratyczne utrzymały się w latach 2004–2008. Wówczas, w wyniku szybkich zmian na rynku pracy, związek wykształcenia z pozycją zawodową osłabł, z lekką tendencją zwyżkową w ostatnim okresie. W 2013 roku korelacje były następujące:

- wykształcenie – pozycja zawodowa, $r = 0,612$
- wykształcenie – dochód, $r = 0,363$
- pozycja zawodowa – dochód, $r = 0,265$

Ogólnie można stwierdzić, że w czasie „globalizacyjnym” tendencje merytokratyczne utrzymują się na poziomie osiągniętym w okresie „pointegracyjnym”.

Analiza korelacyjna ma swoje rozszerzenie w formie analizy czynnikowej, w której wyodrębniamy czynnik odpowiadający pozycji stratyfikacyjnej (tabela 16.2). Również w tym względzie dostrzegamy, że istotne zmiany nastąpiły w okresie „integracyjnym” – między 1998 a 2003 rokiem. W wymiarze statusu ogólnego – pozycji stratyfikacyjnej – zmiany te dotyczą przede wszystkim roli zarobków. W 1988 roku zarobki z pracy miały nieco mniejszy udział w tym czynniku (z ładunkiem czynnikowym 0,449) niż w latach 1988–1998 (ładunki od 0,449 do 0,499). Jednocześnie w tym samym czasie ładunki czynnikowe dla formalnego wykształcenia i pozycji zawodowej wzrosły. Niewielki spadek proporcji wyjaśnianej wariacji dla tego samego okresu wskazuje jednak, że osłabienie siły związków między wszystkimi trzema zmiennymi – formalnym wykształceniem, pozycją zawodową i zarobkami z pracy – było raczej niewielkie.

Tabela 16.2. Formalne wykształcenie, pozycja zawodowa i zarobki jako składowe ogólnego statusu w badaniu POLPAN 1988–2013

Położenie społeczne i jego składowe	Rok					
	1988	1993	1998	2003	2008	2013
Ładunki czynnikowe						
A. Ogólny status – pozycja stratyfikacyjna						
Formalne wykształcenie	0,910	0,912	0,907	0,895	0,859	0,871
Pozycja zawodowa	0,909	0,896	0,901	0,827	0,879	0,839
Zarobki	0,449	0,499	0,469	0,612	0,657	0,615
<i>Wartość własna</i>	<i>1,854</i>	<i>1,883</i>	<i>1,854</i>	<i>1,860</i>	<i>1,943</i>	<i>1,842</i>
<i>Proporcja wyjaśnionej wariancji</i>	<i>0,619</i>	<i>0,628</i>	<i>0,618</i>	<i>0,620</i>	<i>0,648</i>	<i>0,614</i>

Źródło: Dane badania POLPAN, 1988–2013.

W pewnym sensie 2003 rok stanowi początek stabilizacji kapitalizmu. Szczególnie warto zwrócić uwagę na wzrost roli zarobków w ogólnym statusie społecznym.

Kryteria klasowości

Aby klasy społeczne mogły być uznane za ważne kategorie struktury społecznej, muszą być spełnione dwa konieczne i wystarczające warunki:

- Warunek rozkładu średnich: klasy społeczne różnią się znacznie pod względem przeciętnych wartości ważnych cech położenia społecznego.
- Warunek rozkładu wariancji: zróżnicowanie wartości ważnych cech położenia społecznego jest istotnie większe między klasami niż zróżnicowanie wewnątrz klas.

Zróżnicowanie międzyklasowe

Tabela 16.3 przedstawia hierarchiczny układ klas społecznych w 1988 roku ze względu na średnie wartości pozycji stratyfikacyjnej i jej składowych. Na górze lokuje się nomenklatura, za nią pojawiają się wykonawczy pracownicy umysłowi, a dalej są zaś prywatna inicjatywa, wielkoprzemysłowa klasa robotnicza, peryferia klasy robotniczej i chłopci. Taki układ występuje nie tylko w wypadku pozycji stratyfikacyjnej, ale także dwóch jej składowych: formalnego wykształcenia i pozycji zawodowej. W wymiarze dochodowym następują pewne przetasowania: prywatna inicjatywa jest wyżej od wykonawczych pracowników umysłowych, z kolei peryferia klasy robotniczej lokują się niżej niż chłopci.

Tabela 16.3. Średnia wartość ogólnego statusu i jego składowych dla klas społecznych w schyłkowym okresie socjalizmu w badaniu POLPAN 1988

Klasa społeczna	Status ogólny (pozycja stratyfikacyjna)	Składowe statusu ogólnego			N
		Formalne wykształcenie	Pozycja zawodowa	Zarobki	
Średnia wartość w jednostkach standaryzowanych ($\mu = 0, \sigma = 1$) (odchylenie standardowe)					
Nomenklatura	1,624 (0,654)	1,548 (0,699)	1,754 (0,267)	1,475 (0,987)	130
Wykonawczy pracownicy umysłowi	0,407 (0,341)	0,618 (0,583)	0,512 (0,478)	0,086 (0,384)	1225
Prywatna inicjatywa (na własny rachunek)	0,101 (0,711)	0,259 (0,759)	0,194 (0,488)	0,360 (0,518)	130
Wielkoprzemysłowa klasa robotnicza	-0,302 (0,601)	-0,453 (0,657)	-0,206 (0,340)	-0,159 (0,211)	1295
Peryferia klasy robotniczej	-0,744 (0,435)	-0,573 (0,641)	-0,726 (0,321)	-0,498 (0,640)	686
Chłopi	-0,892 (0,503)	-0,578 (0,430)	-0,975 (0,567)	-0,458 (0,507)	835
Współczynnik η^2	0,581	0,554	0,670	0,239	
F(df)	144,59 (5)*	158,6 (5)*	141,7 (5)*	66,4 (5)*	

* Istotne statystycznie przy $p < 0,05$ lub $p < 0,01$.

Źródło: Dane badania POLPAN, 1988 rok.

Dla danych z 1988 roku warunek rozkładu średnich jest spełniony: klasy społeczne różniły się wówczas istotnie pod względem przeciętnych wartości ważnych cech położenia społecznego. Klasy społeczne najsilniej były związane z pozycją zawodową (mierzoną na skali społeczno-ekonomicznej), co jest zrozumiałe, gdyż do wyróżnienia klas używa się kategorii zawodowych. W wypadku pozycji zawodowej proporcja wyjaśnianej wariacji wynosiła ponad 65% ($\eta^2 = 0,670$). Najsłabszy okazał się związek klas społecznych z zarobkami ($\eta^2 = 0,239$).

Wartości współczynników η i statystyki F dowodzą, że w 1988 roku był również spełniony drugi warunek: różnicowanie międzyklasowe było dużo większe niż zróżnicowanie wewnątrzklasowe, czy to dla ogólnej pozycji stratyfikacyjnej, czy to dla jej komponentów. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że zróżnicowanie wewnątrzklasowe – mierzone odchyleniem standardowym – rozkłada się różnie w poszczególnych klasach. W wypadku ogólnej pozycji stratyfikacyjnej zróżnicowanie to jest najsilniejsze wśród wielkoprzemysłowej klasy robotniczej – w tej kategorii odchylenie standardowe jest większe od średniej arytmetycznej. Jeśli jednak spojrzymy na zarobki, to się okaże, że w 1988 roku odchylenie standar-

dowe było większe niż średnia arytmetyczna we wszystkich klasach społecznych z wyjątkiem nomenklatury.

Tabela 16.4 przedstawia średnią wartość pozycji stratyfikacyjnej w latach 1993–2008, obejmujących zaawansowaną fazę transformacji ustrojowej (1994–1998) oraz okres „preintegracyjny” i integracji z Unią Europejską (2004–2008), a więc lata, kiedy system kapitalistyczny narodził się i okrzepł. Warto zwrócić uwagę, że jeszcze w 1993 roku przedsiębiorcy sytuowali się poniżej nie tylko menedżerów i ekspertów, ale także poniżej bezpośrednich kontrolerów produkcji. Z czasem sytuacja się zmieniła – menedżerowie, eksperci i przedsiębiorcy ulokowali się na najwyższych szczeblach drabiny społecznej. W całym tym okresie (1993–2008) pracownicy fizyczni wykwalifikowani i niewykwalifikowani oraz rolnicy lokowali się na niższym szczeblu drabiny społecznej. Dystans między jej szczytem (eksperci) a najniższym szczeblem (niewykwalifikowani pracownicy fizyczni) jest bardzo duży – wynosi około dwa i pół odchylenia standardowego znormalizowanej metryki pozycji stratyfikacyjnej.

Tabela 16.4. Średnia wartość pozycji stratyfikacyjnej w różnych fazach transformacji w badaniu POLPAN 1993–2008

Klasa społeczna	Status ogólny (pozycja stratyfikacyjna)			
	1993 rok	1998 rok	2003 rok	2008 rok
	Średnia wartość w jednostkach standaryzowanych ($\mu = 0, \sigma = 1$)			
Przedsiębiorcy (zatrudniający siłę roboczą)	0,400	0,648	0,518	0,872
Menedżerowie (wyższe kadry kierownicze)	1,749	1,677	1,350	1,359
Eksperci (specjaliści)	1,542	1,498	1,550	1,748
Kierownicy (bezpośredni kontrolerzy procesu pracy)	0,842	0,232	0,444	0,344
Samodzielni (pracujący na własny rachunek)	-0,029	0,239	0,013	0,419
Wykonawczy pracownicy umysłowi	-0,264	0,145	-0,109	0,127
Wykwalifikowani pracownicy fizyczni	-0,588	-0,768	-0,690	-0,693
Niewykwalifikowani pracownicy fizyczni	-0,963	-0,817	-0,999	-1,049
Rolnicy	-1,028	-1,016	-0,733	-0,718
<i>Współczynnik eta²</i>	<i>0,738</i>	<i>0,744</i>	<i>0,633</i>	<i>0,752</i>
<i>F(df)</i>	<i>375,1(8)*</i>	<i>309,6(8)*</i>	<i>161,9(8)*</i>	<i>229,7(8)*</i>

* Istotne statystycznie przy $p < 0,05$ lub $p < 0,01$.

Źródło: Dane badania POLPAN, 1988–2008.

Tabela 16.5. Średnia wartość ogólnego statusu i jego składowych dla klas społecznych w okresie globalizacji w badaniu POLPAN 2013

Klasa społeczna	Status ogólny (pozycja stratyfikacyjna)	Składowe statusu ogólnego			N
		Formalne wykształcenie	Pozycja zawodowa	Zarobki	
Średnia wartość w jednostkach standaryzowanych ($\mu = 0, \sigma = 1$) (odchylenie standardowe)					
Przedsiębiorcy	1,822 (1,390)	0,832 (0,933)	1,603 (0,486)	2,387 (4,559)	29
Menedżerowie	1,761 (0,556)	1,289 (0,868)	2,166 (0,681)	0,736 (1,314)	44
Eksperci	1,882 (0,447)	1,610 (0,494)	2,232 (0,364)	0,456 (0,980)	114
Wykwalifikowani pracownicy umysłowi	0,996 (0,416)	1,249 (0,723)	1,010 (0,258)	0,046 (0,770)	72
Technicy i pracownicy biurowi	0,323 (0,416)	0,442 (0,758)	0,419 (0,357)	0,730 (0,653)	239
Kierownicy	0,441 (0,610)	0,544 (0,916)	0,528 (0,430)	0,192 (0,592)	70
Samodzielni	-0,113 (0,439)	-0,050 (0,872)	-0,226 (0,038)	0,247 (0,951)	73
Pracownicy usług	-0,460 (0,419)	-0,103 (0,799)	-0,460 (0,192)	-0,308 (0,281)	266
Robotnicy wykwalifikowani	-0,385 (0,382)	-0,262 (0,732)	-0,381 (0,233)	-0,004 (0,480)	132
Robotnicy do prac prostych	-0,766 (0,370)	-0,553 (0,717)	-0,777 (0,311)	-0,227 (0,455)	415
Rolnicy	-0,878 (0,466)	-0,645 (0,572)	-0,886 (0,020)	-0,114 (1,073)	135
<i>Współczynnik eta²</i>	<i>0,786</i>	<i>0,465</i>	<i>0,907</i>	<i>0,174</i>	
<i>F(df)</i>	<i>89,2 (10)</i>	<i>75,5 (10)</i>	<i>141,5(10)*</i>	<i>20,14 (10)</i>	
Podział na cztery segmenty					
<i>Współczynnik eta²</i>	<i>0,752*</i>	<i>0,458*</i>	<i>0,857*</i>	<i>0,079*</i>	
<i>F(df)</i>	<i>1158,9 (3)</i>	<i>436,6 (3)</i>	<i>3152,0 (3)</i>	<i>32,9 (3)</i>	

* Istotne statystycznie przy $p < 0,05$ lub $p < 0,01$.

Źródło: Dane badania POLPAN, 2013 rok.

Układ klas społecznych dla 2013 roku, przedstawiony w tabeli 16.5, odzwierciedla zmiany, które zaszły w strukturze społecznej ostatnich lat, głównie pod wpływem nowych tendencji na rynku pracy: zapotrzebowania na kwalifikacje na poziomie licencjackim (stąd wyodrębnienie się specjalistycznie wykwalifikowanych pracowników umysłowych), rozwoju sektora usług (i wyodrębnienie

się pracowników tego sektora) oraz wzrostu i dewaluacji działalności gospodarczej na własny rachunek (samodzielni). Proponowane ujęcie klas społecznych spełnia jednak pierwsze kryterium klasowości – średnie arytmetyczne są istotnie zróżnicowane.

Według tych średnich, przedsiębiorcy, menedżerowie, eksperci i wykwalifikowani pracownicy umysłowi stanowią „góre” układu stratyfikacyjnego, z kolei robotnicy do prac prostych i rolnicy – jego „dół”. Środek składa się z dwóch części: technicy i pracownicy biurowi oraz kierownicy są ulokowani istotnie wyżej od samodzielnych, pracowników usług i robotników wykwalifikowanych. W 2013 roku, po raz pierwszy od 1998 roku, pozycja samodzielnych jest, średnio rzecz biorąc, niższa niż przeciętna w całej populacji.

Klasy społeczne wyróżnione w tabeli 16.5 wykazują znaczne wewnętrzne zróżnicowanie. Choć klasy społeczne wyjaśniają spory procent wariancji pozycji stratyfikacyjnej i jej składowych, to jednak statystyka F wskazuje, że zróżnicowanie międzyklasowe nie jest – w sensie statystycznym – istotnie większe od zróżnicowania wewnątrzklasowego ani w wypadku ogólnym (pozycja stratyfikacyjna), ani w wypadkach szczegółowych (z wyjątkiem pozycji zawodowej). Mimo to drugi warunek klasowości – dotyczący rozkładu wariancji – jest całkowicie spełniony w wypadku agregacji klas społecznych, dokonanych zgodnie z kolorami zawartymi w tabeli 16.5.

Klasy społeczne a adaptacja do gospodarki rynkowej

W 2013 roku respondenci byli pytani o to, w jakim stopniu uważają, że: (1) prywatyzacja państwowych zakładów pracy poszła zbyt daleko (rynek kapitału), (2) państwo powinno zapewnić pracę każdemu, kto chce ją podjąć (rynek pracy), (3) ceny żywności powinny być pod kontrolą państwa (rynek dóbr). Poparcie dla rozwiązań wolnorynkowych oznacza, że nie kwestionuje się postępującą prywatyzacji mienia państwowego i wyraża się względnie silną opozycję wobec roli państwa jako dostawcy pracy i kontrolera cen. Opierając się na odpowiedziach na pytania dotyczące zgody na prywatyzację i sprzeciwu wobec państwowej kontroli zatrudnienia i cen, skonstruowaliśmy zbiorczy indeks mierzący postawy prorynkowe.

Klasowe zróżnicowanie postaw prorynkowych jest wyraźne. Klasy społeczne, które są tutaj określane mianem „zwycięzców transformacji” – menedżerowie, eksperci, przedsiębiorcy, zdecydowanie przejawiają najsilniejsze postawy prorynkowe. Na dole hierarchii społecznej obserwujemy najsilniejszą opozycję wobec rozwiązań popierających wolny rynek. Przepaść w hierarchii jest w tym

zakresie bardzo duża – między skrajnie ułożonymi klasami wynosi ona ponad półtora odchylenia standardowego.

Tabela 16.6. Klasy społeczne a postawy prorynkowe w badaniu POLPAN 2013

Klasa społeczna	Postawy prorynkowe (przeciwnie do interwencjonizmu państwowego)			Zbiorczy indeks (wartości standaryzowane)**	N
	A Prywatyzacja mienia państwowego zaszcza zbyt daleko – nie zgadzam się*	B Państwo powinno zapewnić miejsce pracy każdemu, kto chce pracować – nie zgadzam się*	C Ceny podstawowych produktów żywnościowych powinny być pod kontrolą rządu – nie zgadzam się*		
	Odsetek odpowiedzi (w %)				
Przedsiębiorcy	35,7	37,9	48,2	1,105	29
Menedżerowie	27,3	31,8	52,3	0,818	44
Eksperti	32,7	27,2	46,8	0,876	114
Wykwalifikowani pracownicy umysłowi	26,5	15,3	21,4	0,199	72
Technicy i pracownicy biurowi	13,6	12,6	30,9	0,099	239
Kierownicy	19,7	14,3	28,3	0,242	70
Samodzielni	19,4	19,5	37,0	0,368	73
Pracownicy usług	13,3	3,4	30,0	0,026	266
Robotnicy wykwalifikowani	11,6	2,3	30,3	-0,087	132
Robotnicy do prac prostych	9,2	5,8	25,3	-0,212	415
Rolnicy	2,7	5,3	12,2	-0,505	135

* Zdecydowanie się nie zgadzam i raczej się nie zgadzam.

** Wagi czynnikowe dla pięciopunktowych skal odpowiadających pytaniom A, B, C = 0,561, 0,573, 0,510.

Wartość własna 1,644. Proporcja wyjaśnionej wariancji 54,8%.

Źródło: Dane badania POLPAN, 2013 rok.

Struktura społeczna stanowi układ kategorii i grup ludności oraz instytucjonalne ramy dla ich funkcjonowania. W wyniku radykalnych zmian ekonomicznych i politycznych w strukturze społecznej powstają różne napięcia. Gwałtowne zmiany, nieciągłości ewolucyjne mogą powodować, że układ kategorii i grup ludności staje się źle dostosowany do otoczenia, czyli do warunków zewnętrznych. Nawiązując do wcześniejszych publikacji, na określenie takiego

stanu używamy języka metaforycznego i wskazujemy na „pęknięcia w strukturze społecznej”, które odzwierciedlają „procesy polaryzacji”⁷.

Podsumowanie

Krytyka pojęcia klasy społecznej i jego zastosowania do analizy współczesnych społeczeństw sięga połowy XX wieku. W 1998 roku David B. Grusky i Jesper B. Sørensen pisali, że „obecna runda antyklasowej retoryki nie ma precedensu pod względem swojej popularności, szczególnie w Europie, gdzie analiza klasowa historycznie zajmowała uprzywilejowaną pozycję”⁸. Ta antyklasowa retoryka została rozciągnięta na Europę Środkową. Dane prezentowane w niniejszym opracowaniu przekonująco obrazują, że retoryka ta jest pozbawiona podstaw empirycznych.

Gdy analizujemy podstawowe wymiary stratyfikacji społecznej – formalne wykształcenie, pozycję zawodową i zarobki – wówczas się okazuje, że różnice klasowe są znaczne i nie usprawiedliwiają antyklasowej retoryki. Wzięcie pod uwagę wertykalnego wymiaru stratyfikacji społecznej pokazuje dobitnie, że klasy społeczne nie są redukowalne do prostego układu hierarchicznego. Relacje między klasami są złożone i zmieniają się w czasie. Przedstawiliśmy zatem różne schematy klasowe, skonstruowane tak, aby pierwszy z nich odpowiadał głównym cechom ustroju socjalistycznego, drugi – głównym cechom ustroju w czasie transformacji postkomunistycznej, trzeci – sytuacji w 2013 roku. Pokazaliśmy, że w okresie postkomunistycznym przedsiębiorcy, menedżerowie i eksperci mieszczą się na najwyższym szczeblu hierarchii dobrobytu materialnego i kontroli różnych zasobów, kierownicy, pracujący na własny rachunek oraz technicy (pracownicy biurowi) mieszczą się w środkowej części hierarchii, a robotnicy wykwalifikowani i niewykwalifikowani – na samym jej dole.

Różnice klasowe ujawniają się zresztą nie tylko w obiektywnych miarach położenia społecznego, jak formalne wykształcenie, pozycja zawodowa czy za-

⁷ Patrz: K. M. Słomczyński i K. Janicka, *Polarized social-class structure: On the Matthew effect and increasing inequality*, „Polish Sociological Review” 2008, 164, s. 341–357; K. M. Słomczyński, K. Janicka, G. Shabad i Irina Tomescu-Dubrow, *Changes in Class Structure in Poland, 1988–2003: Crystallization of the Winners-Loosers’ Divide*, „Polish Sociological Review” 2007, 157, s. 45–64; K. M. Słomczyński, K. Janicka i I. Tomescu-Dubrow, *Struktura społeczeństwa polskiego: zmiany w latach 1978–2008*, [w:] W. Morawski, red., *Modernizacja Polski*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010, s. 552–583; K. Janicka, *Zmiany w strukturze społecznej w wyniku transformacji ustrojowej w Polsce. Historyczno-polityczne tło przemian społecznych*, „Rocznik Lubuski” 2010, 36 (2), s. 33–51.

⁸ D. B. Grusky i J. B. Sørensen, *Can class analysis be salvaged?*, „American Journal of Sociology” t. 103, s. 1187.

robki. Ujawniają się one również w wymiarze psychologicznym. Nie jest zaskakujące, że ci, którzy znajdują się na górze w hierarchii społecznej i którym dobrze się powodzi w systemie rynkowym, w znacznym stopniu go popierają. Ci zaś, którzy sobie radzą gorzej, oponują przeciw wolnemu rynkowi.

W międzykrajowej perspektywie porównawczej jest oczywiste, że struktura klasowa społeczeństwa polskiego uległa daleko posuniętej modernizacji w tym sensie, że jej układ zbliżył się do tego, jaki występuje w Europie Zachodniej. Tempo narastania nierówności społecznych i stopień klasowych dystansów czynią jednak strukturę klasową społeczeństwa polskiego pod wieloma względami podobną to tej, jaką można zaobserwować w krajach o niższym stopniu rozwoju. Tam również pasuje teza o pękniętej strukturze społeczeństwa jako skutku polaryzacji, choć w warunkach polskich dystanse międzyklasowe nie są zanurzone w konfliktach etnicznych.